

Londonban mulatásom emlékei.

Mig e sorok megjelenhetnek, úgy hiszem, hitatalos jelentésünk már, mint egyházunk egész egyetemét érdeklő okmány, nyilvánosság elé került a „Keresztény Magvető“ utján; mi ha még meg nem történt volna, nézetem szerint, utólag jóvá lenne teendő; mert az ily hivatalos küldetések közirományainak természete ezt hozza magával. Más nemzetek képviselőinek jelentése már rég megjelent illető közlönyeikben. Ezek feladata hatni a jelenre, a közügyek iránti érdeklődést és munkás vallásos érzést ébren tartani, egyszersmind pedig a történetírásnak hiteles, nyilvános adatokat gyűjteni. Én bizom, hogy az meg fog történni, ott elmondottimra tehát — ismétlés helyett — egyszerűen csak rá utalok *).

Azt is felteszem e havi irat barátairól, hogy a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap“-ot járatják; annak idei 26-ik száma 843—845 lapjain: „A londoni idei unitárius meetingekről“ néhány érdekesb pontot és tárgyalást közölven: azokra itt ki nem terjeszkedem, mert az idő és tér drága. Az érdekeltek szerezék meg maguknak azt (Buda-Pest, Pest, Mária-utca 10 sz.) alatti tudós szerkesztőjétől, s akkor ama két adat az itt követke-

*) „A Britt és külföldi unitárius Társulat“-nak f. évi május 19—20-án Londonban tartott 50-ik évi (jubilaris) nagy gyűlésén egyházunkat, a mint ezt folyóiratunk jelen évi 3-ik füzetében a „Különb-félék“ között megemlítettük volt, az egyh. tanácsnak 103 sz. alatt költ végzése és utasítása értelmében Jakab Elek és Dr. Gyergyai Árpád egyházi tanácsos t. barátaink képviselték. Nevezettek eljárásukról f. év május 26-ról Párisból egyh. tanácsunkhoz megtették hivatalos jelentésöket, a mely júniusban tartott főtanácsunk elébe terjesztetvén, örvendetes tudomásul vétetett. Nem kételkedünk benne, hogy egyh. tanácsunk az érintett hivatalos jelentést rendelkezésünkre bocsátaná; de mi t. barátunknak e becses cikkét oly kimerítőnek találjuk, hogy e tekintetből amannak kiadásra leendő kikérését nem látjuk szükségesnek. Igaz, hogy a történetíróra nézve a hivatalos okmányok szolgálnak első rendű kutfők gyanánt; de miután e közlemény és részben ama hivatalos jelentés írója egy személy, — úgy hiszszük — a történetírót is bátran utalhatjuk e közleményre. — Szerk.

zőkkel, némi képét adja e nevezetes jubilaris tünnepélynek. Valamelyik angolul tudó tanárunk ezek kiegészítéseül lefordíthatná az „Inquirer“ idei 1717 számában levő beszédeket is, természetesen kiigazítva azon botlásokat, melyeket a laptudósítók követtek el, Jókait unitáriussá, dr. Hatalát unitárius pappá, engem költővé és jogtudóssá rossz értesülés után tévesen téve.

De mindezek mellett tudom s nagyra becsülöm azon rokonszenvet és óhajokat, melyek tőlem e havi iratban tüzetes tudósítást várnak londoni útam emlékeiről, nem személyemért, melyet én előtérbe soha nem toltam, sem tolatni nem kívántam; hanem azért, a mit talán ott javunkra megjegyzendőnek találtam, és azért, mert engem az események kényszerűsége szűkebb hazámból eltávolítván: hitrokonimmal — a kiket pedig bensőleg szeretek — semmi erkölcsi és egyházeleti egybeköttetésben és érintkezésben nem lehetek; egyedül a „Magvető“ az, melyben olykor szólva, kedves családi köreiket fölkeresem, s ilyenkor szerencsés vagyok egyiktől és másiktól a barátság lekötelező szavait s együtt átélt boldog idők kedves emlékeit levelekben megújítva látni. Most is e gyöngéd érzelen szelid parancs-szavára fogtam tollat s irom erdős hazámban élő barátimhoz e sorokat, kizáróan egyházi és vallásos színezetű dolgokról; a politikaiakat majd később, pihenő órámban fogom leírni, valamely illetékes nyilvánossági közlönyben kiadni.

Először is hadd vessek egy egybehasonlító futó pillantást az angol és magyar unitárius vallásos élet külorganismusára.

Mikor az utazó hozzánk jó, a világi elnök, püspök, főjegyző, tanárok, papság s azok állandó lakhelyeiben, valamint a tanodákban és alkotmányos egyházi tanácsülésekben egy szerves egyházközség fizikai individualitása azonnal reflexioi körébe, sőt egyenesen külérzékei alá esve jelenik meg.

Ha az idegen a püspök, főjegyző, egyházi képviselő-tanács állandó segédszemélyzeteit, a főtanács és zsinat századok tapasztalása alapján épült szervezetét veszi figyelembe, itt már az individuum mint erkölcsi testület szabályos életnyilatkozatai határozott formákban mintegy politikailag kidomborodva állnak előtte. Mindez egy régi, szerves, némileg hierarchicus jellegű egyházi testületre mutat, még ha az oly szabadelvű is, olyanra, mely hajdani századokban jött létre, tömördek változáson ment át, törvények és canonok által szentesített téren s jogkörben munkálkodik, közös birtoka, szomorú és vidám emlékei, ősoktól örökölt s szentség gyanánt tekintett hagyományai vannak.

Ez és ilyen a magyar unitárius egyház külső látható képe.

Ki anglia vagy London unitáriusai közé oly föltevással megy, hogy ahoz hasonlókat lát, nagyon csalódik. Ott az unitáriusok eze-lőtt 50 évvel a régi congregationalista községekből s más dissenter testületekből alakultak lassanként unitárius önálló egyházközségek-ké; püspökség, egyházi hatóság, tanácsok, papi székek és rend, fekvő egyházi birtokok, papi telkek, házak s általában semmi papi felekezet nincs. Minden község teljesen független a maga belügyei-re nézve. Az angol unitáriusok individualitásának kifejezése azon brit és külföldi unitárius társulat (British and Foreign Unitarian Association), mely 1825. alakult s az idén 50 éves lét-ünnepére a magyar unitárius egyház is meghiva volt, s mi innen folyólag jelentünk meg. E társulat magába foglalja Anglia egyházi és világi unitáriusait, tehát közel 400 egyházi község önkéntes kép-viselőit, t. i. azokat a férfiakat, kik a társulat tagjaivá magukat évi aláírás és fizetés által beajánlják. A társulat évről évre választja választmányi és meeting-elnökét, alelnökeit, központi választmányát, választmányi és pénztárnoki titkárait, pénzkezelőjét. Jövő évi elnök: Fielden Joshua esquire, alelnökségre az előkelő világiak közül 62-en választottak, a mi megtiszteltetés jele, nem szükségességi tény; a központi választmány tagjai: dr. Aspland, Bicknell Henrik, Clayden, Hart, Heywood Jakab, Hill Károly, Hopgood Jakab, Hovv Károly, Jerson Henrik, Lawrence J. C. Lawrence E. Marsden, Marshall, Martineau Dávid, Shoen Sámuel, Suffild R. R. Tayler S. S. Whitehead P. H.

A társulatnak van külföldi levelező tagja: India, Amerika, Australia, Canada, Franciaország, Magyarország, Olaszország, Németország, Irland részéről és 58 belföldi világi és papi állású levelező tagja. Ezek közt van a mi tisztelt barátunk Fretwell János ur is.

Állandó társulati választmány intézi az angol unitáriusok min-közügyét, év végén a közgyűlésnek beszámol, minden tisztviselőt új választás alá bocsát s így állit be. Fizetést csak a titkárok és pénzbeszedő vesznek — egyéb hivatalok tiszteletbeliek.

Az ország több vidékre oszlik, mindenikben ilyen szer-vezetű és jogkörű kisebb unitárius társulatok vannak, melyek vidéki ügyeiket a központihoz hasonló módon intézik el. Minden egyházközség ismét maga igazítja saját belügyét; megállá-

pitott credo-juk, lythurgiá-jok nincs, a hivek érzülete és gondolkozásmódja s a papok tapintata és meggyőződése együttesen háta-
 tározza meg mindkettőt, csak az istenegységi hitesszeme van eiismerve mindenütt.

Az unitáriusok a közép osztályhoz tartoznak, foglalkozásuk különböző; a parlamentben 20—25-re megy az unitárius képviselők száma, kik rendesen szabad elvüek a politikában is és a whigekhez tartoznak, s véleményök nem csekély súlylyal birpártválságoknál is.

A nevelés és oktatás nagy birodalmából két pontra fordít különös figyelmet az angol unitárius közönség, a többit a szülöknek és ifjaknak tetszésére bizza, és e kettő: a papságra készülők és a kisdedek valásos-erkölcsi irányu oktatása. Tanulhat az angol unitárius ifju azt, a mi, és ott, a hol tetszik, egész kiképezte-
 tése polgári kérdés; de a templomok számára a papokat magasb tudományi és erkölcsi philosophiai irányban tüzetesen ők készítik elő, ők nevelik fel és a kisdedek szivébe a tiszta keresztény és unitárius érzéseket, hitet, jó erkölcsöket korán becsepegtetik. Az első czélra áll fenn az általuk alapított manchesteri uj főtanoda*) [Manchester New College] czélszerüen berendezve és felszerelve, miért a társulat 200 font sterl. évbért fizet. Nagyhirü tanároktól kap itt az ifjuság theologiai oktatást valamely positiv dogma elfogadtatása nélkül; mostani igazgatója Martineau Jakab, kinek évi fizetése 600 font, tanárok: Drummond ur, fizetése 500 font, a tanári erő most még kettővel szaporittatott, Mr. Upton és Mr. Carpenter urakkal, kiknek két-két száz font sterling fizetésök van. Azon városrészben van ez, a hová czimezhetik ott tanuló papjelölteink Magyarországból menő leveleiket t. i. „London N. W. 38. Harrington Street“, mely arczczal egy gyönyörü parkra néz. E collegium az, melyben nekünk már nem egy derék tanárunk kapta felsőbb theologiai kiképztetését. Méltó, hogy a „Magvető“ olvasói szerkezetét, tanítóit s hol-létét ismerjék, s e sorokat olvasva, nemes szivü angol hitrokoninkra hálával emlékezzenek. . . . A másodikról, a kisdedek vasárnapi oktatásáról hátrább szölok.

Van még az állandó választmánynak három szobából álló hivatalhelyisége: „37. Norfolk-Street-Strand“ város-részben, hol az gyüléseit tartja, a titkár teendőit végzi, hol a társulat ela-

*) E főtanoda története tüzetesen ismertetve volt a Ker. Magvető II. köt. 288—297 lapjain. — Szerk.

dásra rendelt könyvei árultatnak, s a hol egy különféle nemzetek irodalmából öszszegyűjtött szép tudományos theologiai és philosphiai, de határozottan unitárius irányu könyvtár áll a társulati tagok rendelkezésére. Ez egyszersmind az angol és amerikai unitáriusok találkozási helye. A társulat 200 font évi házbért fizet érte.

A papnövelde és központi választmány hivatalhelye fentartására az összesség befoly; állandó tőkék, egyházi javaik nincsenek; időről időre a szükséghez képest teremti elé az angol hitbuzgóság önfentartási és önkormányzati szükségéinek fedező erejét. Ezelőtt pár évvel Ho p g o o d J a m e s indítványára és vezetése alatt egy öszszeget gyűjtöttek volt, hogy avval Londonban saját házat vegyenek vagy építtessenek; de mikor már a pénz együtt volt, s a kivitelhez kell vala kezdeni, több oldalról kétely támadt, hogy a ház valami egyházi felsőségnek vetheti meg alapját; ennél fogva oly erős ellentétre talált az egész dolog, hogy arról le kellett mondaniok. Az idén is gyűjtenek a jubileum-ünnepély emlékére vagy 100,000 forintot, de ezt sem fordítják realitás szerzésére, hanem egyfelől jeles unitárius papok által az ország különböző részeiben felolvasásokat, beszédeket tartatnak az unitárius nézetek és hitelvek terjesztése végett, másfelől azt gyöngé egyházak fölsegítésére s ujak alapítására használják fel. Ekkora az angol unitáriusoknál a vallási dolgokban a függetlenségi érzelem!

A fenn érintett évi nagy gyűlés vagy is már most az ötvenedik évi meeting fényes ünnepélye volt tehát az, a miről én itt némely látottakat és tapasztalatokat el akarok mondani. Gondolom, hogy azon pár téves tudósítást, mit az „Inquirer“ és „Hon“ rólunk és beszédinkről forgalomba hozott, beszédink szövegének közlése által megigazítani fölösleges, az sok tért foglalna, s nézeteim ismeretesek is; azt pedig — úgy vélem — honfitársaink nem teszik fel rólunk, hogy „jó hiszem“ — üleg nem való dolgot s tényeket ilyenek gyanánt terjesztettünk volna bárhol. Csak általánosságban érintem tehát közhelyeken való szavainkot, kivételt téve egyedül társam dr. Gyergyai Árpád beszédénél.

Május 17-én a választmány előkészületi ülésében megbízó levelünket beadtuk néhány emlékül hozott könyvvel együtt; azért ennek, mert ez intézkedett azoknak mely intézetek részére átbocsátásáról; ekkor én némétül beszéltem, melegen tolmácsolva: „a magyar unitáriusoknak angol hitrokonaik iránti rokonszenvét

s üdvözetét; mély hálánkat jelentettem ki áldozatokban nyilvánult szeretetökért, s a közöttünk élő hit- és vallásos meggyőződés közössége által fűzött testvéries érzületnek megszilárdítását buzgón ohajtvá, annak erőnk mértékéhez képest leendő munkálását küldőink nevében azon kérés kíséretében biztosítottam, hogy az egy igaz Isten a brit és külföldi unitárius társulatot s annak lelkes vezérférfiait vegye gondviselő oltalmába, századokon át áldja meg sikerrel fáradozásait, s nagy czéljaikban, melyek a keresztény szeretet és hitszabadság általános elterjedését tárgyazzák, hatalmas erejével segítse meg!“

E beszédet — tartalmát előre megtudva — ott közkedves-ségben élő Péterffy Dénes theologusunk általános élénk „helyes“-lést költőleg tolmácsolta angolul, elnök és tagok kezet szorítottak velünk s az egész gyűlés igen kellemes hangulatban létét sok vidám arcz s nyájas barátság szíves nyilatkozatai bizonyították.

Másodizben a május 20-án tartott nagy meetingen, midőn a külföldi képviselőket a nagy nevű dr. Martineau kitüntető szíves-séggel idvezelte s mindenik nemzet áldozatait, miket a hitszabadságért tett, s az érdemeket, miket a theologiai tudományok körül szerzett, ismeretes ékesszólásával kiemelte: a sorban következők, ismét én beszéltem magyarul, azért, mert egyfelől erkölcsi érzéssel ellenkezett az, hogy minden közös gyűlésen minden nemzetnek legyen szabad és illő ön nyelvén szólni, de nekünk magyaroknak nem, vagy ha szabad és illik, mi magunk ne merjük azt tenni. Fretwell ur maga is így fogta fel a dolgot. Sőt a közönségből is hangok emelkedtek, hogy: „hallják a magyar képviselőt magyarul szólni — az öregek pedig tevék után: „ugy is mikor Kossuth itt járt, e nagy ember ajkáról oly szépen hallották az angol nyelvet zengeni, hogy ő honfiainak jogot szerzett ahoz, hogy azok Anglia földén nemzeti nyelvöken is meghallgattassanak“. Egyébiránt is előttem közvetlenül Did Ágost párizsi szabadelvű pap, boldogult Coquerel Athanázunk barátja beszélt francziául, s nagy tetszésben részesült.

Nekem ez alkalomra kész a d r e s s e-m volt: „a magyar unitáriusok utósó ötven évi művei és szenvedései“ — magyarul, de németre átfordítva, ezt a későn megérkezett Fretwell barátunk sebtében átfutotta, s abból némelyeket természetesen megjegyzett; nekem szintén csak kivonatot kelle belőle mondanom, mert 10 percz időm volt csak; Fretwell urnak tehát

figyelni kellett a gyűlési beszédek folyamára, igen arra, hogy én az adresse-ből mit mondtam el, ő mit szemelt ki, s így kezdett szavaim tolmácsolásához. Természetesnek fogja bárki találni, hogy neki adresse-mtől is, kivonatos beszédeimtől is el kellett térni s úgy beszélni, hogy a gyűlés hangulatát ébren tartsa s viszhangra találjon: idézett szavaimból is, de inkább saját lelke röptét követte. Itt van magyarázata annak, a mit Attiláról s rólam mint székelyről s Attila-hunutódról beszélt. A „költő“-ség reporterei tévedés „történész“ helyett. Még az nap egész adresse-m közlésére az „Inquirer“-ben sort kértünk, Fretwell ur nagy részét le is fordította, abban állapotunk meg, hogy az később nyilvánosság elé jó s akkor minden balmagyarázat megszűnik. Ezért dr. Gyergyai barátom másnapi beszédében hivatkozott is rá. Azonban a megjelenés tisztelt barátunk Fretwell sok dolga és távolléte miatt elmaradt; remélem, hogy később eredeti szerkezetében, angolul, vagy új alakban közzé lesz téve, vagy mint a britt és külföldi unitárius társulat most megválasztott külső levelező tagja, azt közölhetem.

Tán nem kell mondanom, hogy mind az én magyar beszédem, mind a Fretwell uré „helyes“-lést nyert.

Harmadizben ugyanaz nap östelén, az ugynevezett jubileum-östellén néhány mondatot latinul szoltam. Ekkor az idegen országok képviselőit épen Fretwell ur, ügyünk kiváló jóakarója üdvözölvén: előre abban állapotunk volt meg, hogy itt én csak egy-két bevezető szót mondjak, mely mentséget foglaljon magába, hogy az angol nyelvet nem beszélem, indokolva avval: „hogy az én ifjúságomban még csak néhány gazdagnak volt módja fiait angolul taníttatni, kik közé én nem tartoztam, s nem voltak az angol nyelv megtanulására mieink s angol hitrokonink bő alapítványai, miknek segélyével most ifjaink részint már ben hazánkban, részint ide Londonba kijöve, azt elsajátíthatják“, — s ennek érintése után, a szót adjam át dr. Gyergyai Árpád képviselő társamnak, a ki angolul válaszoljon a hozzánk intézett üdvözletre. Alig végeztem be szavaimat, midőn az én inposans természetű barátom a tribünre kilépett s általános figyelem közt — mi között aligha az angol hölgyeké élesebb nem volt, mint a férfiaké — igen szép előadással e beszédet tartotta:

„Keresztény felebarátim! Mi a magyar unitáriusok székhelyéről, Erdély Bostonából jöttünk, hogy jelen legyünk önök ötven éves jubileumán, és köszönetet mondjunk megbizóink, a magyar unitá-

riusok nevében önöknek, angol unitáriusoknak minden felebaráti segítségével és rokonszenvért, melyet irántunk tanusítottak.

„Anglia hajórajja, hadserge és kereskedelme által nagy hódításokat tett a világ minden részében; azonban én itt csak azon szellemi hódításokról akarok megemlékezni, melyeket önök, ó Anglia, és az Atlanti-tengeren túl levő új Anglia unitáriusai Magyarországon a liberalis keresztények szívében kivívtak, és a melyet mi jelenlétünk által tetteg bizonyítunk.

„Önök rokonszenvének tényleges jelei: ifjaink tanulása a londoni Collegiumban a nagy hírű dr. Martineau, Drummond és J. J. Taylor lelkesítő befolyása alatt, Channing örök szépségű műveinek magyar kiadása, mit az amerikaiak segítségével, nem csak az unitáriusok között, de az országban mindenhol elismerésre találtak. Politikai és tudományos lapjaink nagy méltánnyal szólnak e művekről, fordításainkat olvassák minden valásuak, s legjelesebb férfaink egyike, ki szabadelvű katolikus, nem alaptalanul mondotta, hogy Magyarország egy részben az unitáriusoknak köszönheti azon rokonszenvet, melylyel Anglia és É. Amerika hazánk s nemzetünk iránt viseltetik.

„A midőn tehát én ez ünnepélyes pillanatban meleg köszönetet mondok Anglia szabadlelkű fiainak és leányainak ifjainkhoz és tanintézeteinkhez tanusított szeretetökért, egyszersmind kérem É. Amerika itt levő tisztelt képviselőit: vigyék át nyugati testvéreinknek szives köszönetünket irányunkban gyakorolt erkölcsi és anyagi segélyeikért, különösen azon nagy horderejű áldozatért is, a mit a legutolsó időben kolozsvári főtanodánk tanári ereje gyarapítására tettek, s biztosítsák őket nevünkben, hogy mi is ép úgy, mint ők az egyházat és iskolát tartjuk legfontosabb intézeteinknek, melyekért szintugy tudunk áldozni mi, mint mások áldozatainak erkölcsi becsét méltányolni.

„Arról, a mit mi tettünk és tenni akarunk hazánkban, tisztelt képviselő társam fog az „Inquirer“-ben szólni. És most az egy igaz Isten áldását kérve önök működésére, azon ohajtásomat fejezem ki: vajha sikerülne az igaz felebaráti szeretet zászlója alá egyesíteni a világ minden népét, a min, önöknél uraim, a föld egy népének jobbjai is sikeresebben nem munkálkodnak. Épen ezért szívből kívánjuk, hogy az Isten az angol és amerikai unitáriusokat évezredekén át jólétben s megérdemlett tiszteletben éltesse!”

E beszéd, mint szintén a szónok is, igen nagy tetszésben ré-

szesült, s hatása nem közönséges volt. K u e n e n beszédének ke-
resettsége s emelkedett szelleme lelkesített. D i d-ét és az enyimet
beszédeknek nem mondhatni — azok csak rövid szók voltak. Dr.
M a n c h o t, a németországi képviselő előadása épen furore-t csi-
nált, mert ő maga úgy mint modora igényteljes, és ő élesen támadta meg
az ultramontanokat. Ő tetszeni s feltűnni kívánt, s célját elérte.

Ennyit a nyilvános gyűlésekben való beszédinkről; mihez még
annyit kívánok adni, hogy dr. Gyergyai barátom máj. 17. a gyű-
lésben nem lehetett jelen, 19. csak egynek jutott szólásra sor, a
harmadszori alkalmat csaknem egészen ő használta fel. Az
első napi meeting tárgyalása közül két nevezetes mozzanatot meg
kell említenem, e g y i k: hogy a nagy gyűlés a következő évi vá-
lasztmányi alelnökök közé három hölgyet is választott t. i. B o w-
r i n g u r n ö t, C a r p e n t e r M a r y és S w a n w i c k A n n a u r-
hölgyeket, mit a közgyűlés kihirdetéskor lelkesült „taps“-sal fogad-
ott; m á s i k, hogy a társulat, az évi jelentés szerint, a Channing
összes műveiből az utolsó 4 hét alatt eladott 24,000 példányt,
3495 példányt pedig különböző név alatti angol hitfelekezeti ifjak
között ingyen osztott ki. Feltűnő haladást mutat az is, hogy míg
a társulat ezelőtt 30 évvel 1842-ben 23 sterlingfont, 16 shilling, 10 dr.
áru könyvet adott el, 1874-ben 917 font árut; 108,000 darab könyv
és röpirat kiállítási költsége 1,311 font sterlingbe került, s abból
ingyen kiosztottak 309 font árut.

Említém fennebb, hogy az angol unitáriusok a serdülő ifjuság
vallásos-erkölcsi neveléséről és oktatásáról saját szellemében gon-
doskodni szükségesnek látja, és ezt a V a s á r n a p i i s k o l á k
által éri el, melyek vezetői a papok. Szólnom kell róluk néhány
szót. Láttuk fennebb, mily alaposan készítik őket jövő pályájokra,
s hogy nincs Európában egy nép is, hol a papság gazdagabb nem-
zeti és theologiai irodalomra támaszkodhassék, mint az angol-ame-
rikaiak, kik előtt C h a n n i n g E. V. P a r k e r T i v a d a r, P r i s t-
l e y, G a n n e t t, H e n r y W. B e l l o w s, C o l l y e r R o b e r t
J a m e s F r e e m a n n C l a r k e, T a g a r t, dr. M a r t i n e a u és
mások classicus művei a tudományos szellem és örök igazságok kia-
padhatlan forrását tárják fel. Ennek következménye azon tény, hogy
az angol-amerikaiaknál az egyházi pályát az ifjuság keresve keresi.
A papság Angliában jól van fizetve, a társadalom tekintélyben álló
befolyásos osztályát teszi, többnyire tudós és író emberek, a kik
ugyszólván a nemzet erkölcsi és tudományos fejlődésének irányt ad-
nak; már külsőjük jóllétre mutat, öltözetük polgárias, modoruk mivel,

a szónoklatban erősek, pap és világi közt alig ismerhető fel a különbség a közéletben, csak a leírásnál lesz láthatóvá a „tisztelen-dő“ (reverend.) és ur (mister vagy nemes—esqu岸) czimszó által.

Ily papság keze alatt vannak a Vasárnapi-iskolák, melyekről fgyelemre méltóan irt a „Keresztény Magvető“ idei X-ik kötete II-ik füzete 132—134 lapjain Póterffy Dénes londoni akadémitánk, a hová az olvasót megnyugvással utasítom. Azonban ama közleményt kiegészítőleg én is közlök holmit, a mi nekem feltűnt.

Az angol unitáriusok az egész királyságban létre hozták 1834-n kisdedeiknek vallásban és erkölcsökben való alapos és czélszerti oktatása végett ama nagy társulatot, melynek neve Vasárnapi iskola-Társulat [Sunday School-Association]; alapszabályai 13 pontból állanak, czélja (1. §.) a vasárnapi oktatás előmozdítása; azon iskolák, tanítók, és azok az iskolai tisztviselők, kik évenként legalább 5 shillinget fizetnek, a társulat tagjaivá lesznek (3. §.), szintugy azok is és pedig egész életökre, a kik 3 sterlinget fizetnek (4. §.). Oly iskolák és egyesek, kik évenként 5 shillinget és többet irnak alá, a társulat könyveit olcsóbban kapják, s oly iskoláktól, melyekben 30 gyereknél több tanul, 2 shilling és 6 dral kevesebb évi járulék is elfogadtatik (5. §.). Az így gyűlt aláírások teszik a társulat pénzerejét, miből az szükségeit fedezi, ilyenek: a tan-és olvasó-könyvek, nyomtatványok, hirdetések, évi jelentés sat. nyomtatása (6. §.). Az aláírások előre, minden kezdődő év januariusá 1-én fizettetnek be (13. §.). E társulat központi választmányát, annak elnök-pénztárnokát, titkárát ugy választja évről évre, évi nagy gyűlést ugy tart, mint a másik nagy társulat, sáfárkodásáról a válysztmány nyilvánosan számot és jelentést ad be, ezt nyomtatásban szétterjesztik sat. Ennek is meg van saját közlönye, mi évnegyedenként jelenik meg, neve: Vasárnapi iskola-Társulat. Évnegyedes Ujság. [The Sunday School Association. Quarterly Journal.] 1875-n volt az elnök Crosskey W. Henrik ur, pénztárnok: Nettlefold Frigyes, titkár: Wade J. M. Választmányi tagok: Barthram Richárd, Jeffery Henrik, Perry C. J. Preston kisasszony, Tayler S. S., Wicksteed H. Filep, Vilson urnő, Worthington Jeffery urak és urhölgyek, pártfogók: dr. James Martineau és James Drummond, hallgatók: Preston J. T. Titford W. urak.

Megjegyzésre méltó, hogy az angol unitáriusok nem magukra, hanem a presbyteriánusokkal, baptistákkal, szabad keresztény egy-

házakkal s más nem-congregationalistákkal együtt alkotják egy a központi nagy társulatot, valamint a vidéki társulatokat és azok kebelében levő vasárnapi iskolákat is. Hét ily vidéki társulat van: az északi-angolországi, középsországi (midland), yorkshire-i, déli, keleti, walesi, scottland-vidéki.

E testvérfelekezeteknek 1875-ben volt együtt Nagy-Britanniában 156 vasárnapi iskolájuk, melyekben 19,937 gyermek tanult mindkét nemből, 2922 tanítótól a délelőtti órákban 10,784, a délutániakban 13,758 gyerek. A tanítók férfiak és nők vegyesen, mind tiszteletből s a közjót tanítanak. A társulat idei nagy meetingét május 21-én reggeli 9 órakor tartotta meg a Great-Keen-Street-i, Freemasons Taver nevű szállodában Crosskey W. Henrik ur elnöke alatt; jelen voltak a választmány, nagy számú társulati nő és férfi tag és sok vendég. A gyűlést villás reggeli előzte meg, s azután elkezdődött a tárgyalás, mely négy órán át lankadatlan figyelemmel folyt. Első tárgy az évi (a mostani 41-ik) jelentés, melyben a választmány kiemelte, hogy utóbbi időben az eladott könyvek és röpiratok száma tetemesen növekedett, elárusított 13,000 példány, miből bejött 258 sterling, 17 shill. 3 dr. Az évi aláírásból begyűlt 79 sterling, 16 shil. 6 dr. ajándékozásból 7 sterling, a pénztár kiegyenlítési tartozásából 60 sterl., 4 shil. 7 dr. együtt 808 sterling. E bevétel a társulat szükségeire mind el is költ. A jelentés fölemlítette sok jeles férfi és hölgy áldozatait, kiemelte, hogy a vasárnapi iskolák könyvirodalma ez évben is jeles művekkel gazdagodott, mint ilyeket idézi a következőket: Felolvasások a vallásból, Reggeli Olvasmányok, A föld gyermek kora, Az élet ajándéka, Müller harmadik Olvasó könyve, Channing katekismusa sat., melyek mind nagy számban keltek el és igen jótékony hatást gyakorolnak az ifju nemzedék vallásos és erkölcsi érzésének nemes irányban kifejtésére. Sajnálva jegyzi meg azonban a jelentés, öt év tapasztalatait hasonlítva össze, hogy a választmány az idén több helyen feltűnő hanyatlást észlelt, miért is a közgyűlést fölkéri hathatós intézkedésre, hogy a papok, tanítók, congregatiók ezentul legyenek buzgóbbak, érdeklődjenek inkább, s munkálkodjanak egyesítettebb erővel, hogy az intézmény, melyen nem csak a közérkölciség, de nagy részben a nemzet értelmisége is gyökerezik, ezentul mint eddigelő is a hozzákött várákozásnak megfeleljen. A meeting együttérzőleg vette a komoly figyelmeztetést, élesen, olykor még nyersen feddőző szó-

kat is lehetett hallani azok ellenében, a kik a kedvezőtlen eredménynek felelősségében részesek. Sok szónok beszélt e tárgyban, a baj felfejtve és constatálva lett, a hol erős, hol szivreható beszédek általános felbuzdulást és lelkesedést költöttek. Hihető, hogy a bajjal együtt annak gyógyszerét is feltalálta a közgyűlés, s a jövő évi e tárgy tudósítás el fogja felejtetni azt, a min most örvendeni nem lehetett.

Különösen meglepő volt ránk nézve Anglia unitárius hölgyeinek e gyűlésen jelen volt nem csak nagy száma és lelkes érdeklődése, de az a tapasztalás is, hogy ők a vasárnapi iskolák ügyével teljesen ismeretesek, fentartásukra szintoly mérvben folynak be, mint a férfiak: ajándékokat adnak, rendes aláírásukat fizetik, tanítanak és tankönyveket irnak sat. szóval: az ügy nekik gyöngéd figyelmök s foglalkozásuk kedves tárgyát teszi. Ugy buzgolkodnak a gyűlésen is mint a férfiak: szavaztak, észrevételeket tettek, tudósításokat irnak annak folyamáról sat. közülok is szintugy tüntetett ki ez alkalommal a válaszmány a lefolyt év alatti buzgóságukért egyéneket, mint a férfiak közül, így: Wood Sára, Martineau Károlina, Cook F. E. kisasszonyokat.

Megemlitendőnek látom még a vasárnapi iskolák tankönyveinek öt osztályzatát, első a tanítók számára irt könyvek: Rövid felolvasás Krisztus életéből. Kérdezősködő felolvasások az evangeliumból. Máté evangelista magyarázata. Izrael története Ewaldtól. Vasárnapi iskolai feleletek. Vasárnapi szolgálatok. Katekismus kérdésekben. A keresztény hit rövid kivonata. sat. Második osztályba jönnek a régibb tanulónak való könyvek: A föld gyermek kora. Olvasmányok az apostolok leveleiből és életéből. Szent Pál életéből jelenetek. Szent Pál utazása képekkel világositva. Olvasmányok a vallásból. Az élet ajándéka, a két utóbbi Gillies kisasszonytól és Wood Sára urnótól. Harmadik osztályuk az ifjabb tanulók tankönyvei: Vasárnap délutánra való történetek. Reggeli evangeliumi olvasmányok. Ó szövetségi életiratok. Apostolok történetei. A nyáj és forrás. A víz és lég sat. Negyedikbe tartoznak a legifjabbak számára irt könyvek: Tizenkét válogatott olvasmány. A királyi ábécze. A királyi mester. Ötödikbe a vegyes tárgyuak soroztatnak: A vasárnapi iskolázás hymnus-könyve. Pótlék a hymnus-könyvhöz. Hymnusok prózában. Bibliai Atlas sat.

Láthatják ebből iskolai igazgatóságaink és egyháztanácsunk, mily gazdag az angol unitárius gyermek- és ifju-irodalom, mennyire gondoskodva van a tanárok és tanítványok szükségéről! Ily viszonyok között — azt hiszem — senkit nem lep meg, sőt nagyon is természetesnek tűnik fel minden gondolkodó előtt az angolok alapos műveltsége, mély vallásossága és példabeszédszerű erkölcsisége!

Vajha teljesülne Péterffy Dénes ifju barátom ohajtása, hogy nálunk is a vasárnap délutáni elavult és sem az időhez és műveltséghez mért előhaladásának, sem az ifjuság lelki és erkölcsi szükségéinek meg nem felelő bibliaolvasás és katekizmus-tanítás helyett ily vasárnapi oktatás jöhetne létre minél előbb s minél több helyen!!

Második, a mi figyelmemet Londonban létem alatt rendkívül lekötötte, oda való hitrokonink egyszerű, cziczomátlan templomaik, mit ők jobbadán kápolnának hívnak, azok belső egyszerűsége, isteni tiszteletök formáinak komolysága s mély vallásos jellege. Két ily isteni tiszteleten voltam jelen. Elsőben május 16-n, pünkösöd vasárnapján *Kentish-Town* város-részben, *Clarence-Road*-utczában, hol *Clayden* lelkész tartott hiveivel isteni tiszteletet, mely községet a derék *W. Forster* kevés évvel ezelőtt tett szabad kereszténynyé (*free christian*). Az épület nem nagy, de új goth stílusban igen szépen épült, színes üveg ablakaival, méla zengésű orgonájával, méltóságos szószékével és izletes templomi fölszerelésével az idegenre igen kedvező benyomást tesz. A templom tele volt, kivált öreg koru férfi igen nagy számmal s nagy jóllétre mutató külsővel. Ifju és öreg egyiránt énekelt és buzgón imádkozott. A beszéd alapigéje e volt: „Isten az élők és nem a holtak Istene!” Alapeszme benne az, mit én Herepei János egy remek beszédében már más önszeállításban olvastam, hogy t. i. a keresztény vallás a szabadság, szeretet és öröm, nem a szolgaság, az el-lenségeskedés és félelem vallása. Az élet boldogság hazája, nem siralom völgye. Így kell felfognunk földi létünk czélját s emberi rendeltetésünket; magunkat tökéletesítnünk illik, de egyszersmind a lehető legnagyobb földi boldogságot is elérni igyekeznünk kell. Ez lehető is, szabad is erkölcsösen Ilyen forma volt a beszéd veleje.

Clayden ur egyike a londoni kitünő papoknak: arcszíne barna, szép fekete hajjal és szakállal, külsője megnyerő, komoly és papias, nagy irodalmi, bibliai és theologiai ismerettel látszik birni; műve *compositio*ja egyszerű s jól rendezett, irálya ékes, előadása

halk és méltóságos, midőn erősb érzéseket fejez ki, megható és rá-bíró; kezével keveset gestál, de szem-, homlok- és arczjátéka változatos, dologszerű, érzéskifejező, mely megindít és mély benyomásokat költ. Beszéde irva volt, mibe ritkán tekintett. Ura volt tárgyának s hallgatónak. Ő hiveivel együtt énekelt ima és beszéd között is; míg ő beszélt, úgy látszik, egészen együtt gondolkoztak és éreztek. Igen örvendek, hogy ez isteni tiszteletre Péterfy barátom elvitt s nekem a szükségéseket megmagyarázta.

Másodszor május 19-én, a nagy meeting delutánján voltam templomban az essexstreet-i kápolnában, hol William Gaskell manchesteri lelkész és az „Unit. Herald“ czimű heti lap kiadója tartott emelkedett szellemű beszédet; alapigéje volt a Korinth irott II-ik levél 2-ik verse: „Mi is hiszünk és azért prédikálunk“. E férfi magas, szikár alak, nagy homlok egészíti ki nemes arczát, tekintete beszédes, szeméből mélyen gondolkodó lélek tüze sugárzik ki, haja őszbe vegyült, hangja kellemes, beszéde hangsúlyozott s rhetorikailag mesteri; már megjelenése a magas tribünön kellemesen meglepő hatást tett a jelenlevőkre. Beszédében a mai valódi unitárius álláspontot igyekezett felmutatni, a mit leghelyesebben vél a szabad kereszténység fogalmával kifejezhetőnek. Az unitarismus főjellege szerinte a gondolkozás szabadsága a vallásban is úgy, mint az emberi lélek egyéb munkássági ágaiban s kérdéseiben, gyakorlatilag pedig az unitarismus abban áll, hogy az unitárius úgy szól a mint érez, úgy él a mint hiszen, és úgy hisz a mint cselekszik, tehát a jó szív, értelmi felvilágosultság, szilárd jellem, tiszta élet és jócselekedetekben való foglalkozás, ebben áll az igaz unitáriusság, ezt tanították Channing, Pristley és Martineau. E beszédnek rendkívüli volt hatása, mert e férfi egyike volt azoknak, kik ezelőtt 50 évvel a társulatot bizonytalan remények közt alapították; átélte azután annak minden változásait; a megállapodás olykori éveiben úgy, mint a gyorsabb fejlődési időszakokban folyvást cselekvő részt vett; megújított sok szép régi emléket; érintette a társulat különböző nézetű de egy szeretet által vezérelt tagjainak olykor egymástól eltérő irányu, de ismét mindig ugyanazon czélban egyesülő haladását, mely czélnek a társulat minden eltelő évvel inkább közelébe jut. A beszéd folyamában fellelkesülvén az ihletett szónok, csaknem prófétailag mondá ki: az unitarismusnak szabad népek közt nagy jövője van!

Az éneklés itt is általános volt: magasztós zsoltárban és melodicus nemzeti hymnusokban dicsőítette minden szív és lélek a világoz urát, az egyetlen Istent! Én soha szívben meghatottabb nem voltam, buzgóbban ném imádkoztam, mint ez alkalommal angol hit-rokonim között!

Az utósó-alkalom, hol angol műéneket hallottam, a jubileumi estély volt a Cannon-street-i szálloda nagy hall-termében, hol 1000 körül lehattünk férfiak és nők. A gyűlés folyamáról már emlékeztem, Itt még azon megható műénekről kell szólanom, melyet a fennemlített Kentishtown-i szabad keresztény egyház orgonistája Chisman ur és Kenny kisasszony együtt rendeztek, Cadalle, Simkins k. asszonyokkal s Clements és Kenny urak közreműködésével, csatlakozván hozzájuk a zene ünnepélyességeért Rowe, Simpson, Hill, Clements és Wenmoth urak is. A műéneket az orgona áhítatos accordjai előzték meg, s néhány változat után elkezdődött az első felséges karének Adams J. F. szövege Flower Eliza dalszerzése szerint: „És most imádkozzunk országunkért“ (Now pray we for our country). Ezt követte Müller „A tavasz örömei“ című germán dala: A tavasz örömei mindenütt megújultak (Spring's delights are all reviving . . .) Ezután Elliot James szép angol sonetta-ja: „Jer lásd meg, mi az öröm“ (Come, see what pleasure) Ezután Walter Scott-nak Sullivan Ártur által dalra tett szép bucsuja: „Oh hallgass gyermekem, atyád lovag vala“ (O hush thee, my baby, thy sire was a knight . . .) Az ünnepélyt bezárta: „Búcsu az erdőhöz“ című magán dal, melynek felséges dallamát Mendelsohn írta, s mely oly nagy hatást tett a jelenlevőkre, hogy azt leírni és feledni egyiránt nem lehet. Az éneknek már vége volt, én társaimmal ballagtam szállásom felé, de lelkem ábrándjai mind a Cannon-streeti hall-terem szép angol melodiái búvkörébe vonzának vissza. E hatalmas benyomás alatt, a derék angol nép és nyelve iránti hódolatom jeléül átfordítottam a búcsudalt nyelvünkre a fordítás hiányait pótolja rokonszenvem s jóakaratom.

Farewell To The Forest.

Búcsu az erdőtől.

Part Song.	Mendelsohn.	Magán dal.	Mendelsohntól.
O forest! deep and gloomy,		Oh mély berek, sötét berek,	
O woodland, vale and hill!		Erdőség, völgy, és halom!	
Of all my joys and sorrows		Hű tanura benned talált	
The gentle witness still;		Örömem és bánatom;	

When sick of worldly pleasures,
 Leaving the busy town,
 I seek thy quiet shadows,
 And, weary, lay me down.

The forest softly whispers,
 In tones of truthful might;
 It speaks of earnest duty,
 Of what is wrong and right.
 I listen to its teaching
 With patient, humble ear;
 To me its beauteous language
 Shall be for ever dear.

The tranquil glades now leaving,
 To distant lands I roam,
 Life's anxious toil pursuing,
 'Mid strangers seek a home;
 Tho' far from hence repining,
 Thrown among worldlings cold,
 Fond memory still shall charm me,
 My heart shall ne'er grow old.

Az izgalmas város-élet
 Kedvtelését megunva,
 Ide jártam lepihenni
 Nyugodalmas árnyidba.

Az erdőnek lágy fuvalma
 Való, erős hangokban
 Szolt felőle: mi komoly tiszt,
 Mi jogos s mi jogtalan
 Oktatásid meghallgatom
 Türelemmel, figyelve,
 Szép nyelvednek szép beszéde
 Szent lesz nekem örökre.

Isten veled csendes erdő,
 Én már meszsi távozzom,
 Küzdelmes életet élőt
 Idegenség gondja nyom;
 Megyek hát ki a világba
 Búval, szótlán megyek én,
 Fris emlék búvölj le engem —
 Soh' se legyen szíveim vén.

Az angol énekekről meg kell jegyezmem, hogy azok nekem rythmikusabbaknak tetszenek s a nemzet mai gondolkozásához és költészetéhez közelebb állnak, mint a mieink; az embernek nem kell a szinte kétezer év előtti ó szövetségi történeteket csaknem középkorilag előadva hallgatni s egy rég letűnt mythicus hitvilág eszmekörébe mintegy visszabúvöltetni magát, hogy az ének a kedélyt meghassa s a szívet érzésre gyujtsa. Ama szent hajdan erkölcsi nagy alakjai mintegy maguk jönnek közelünkbe, s úgy szólnak hozzánk, hogy megértjük, úgy oktatnak példákkal, hogy önként követésükre buzdulunk. Én az énekek és dallamok iránti érdeklődésemet nem tudtam eltitkolni, sőt kifejeztem azon nézeteimet, hogy azokat hazámba is magammal elvinni szeretném a végre, hogy ott költői érzékű s zeneértő egyénnel átvizsgáltatván, a mik viszonyainkhoz illenek, s a mely nemben az angol egyházi énekek és dallamok a mieinknél szebbek s korszerűbbek, azokat magyarul is kiadva, a mi énekes-könyvünkbe vegyük fel. Ez is őszebb hozná s szorosabbra fűzné a két külön földtájon egymástól messze élő magyar és angol unitáriusokat s a mi énekes-könyvün-

ket és XVI—XVII-ik századi nehézkés, egyhangu és jobbadán kevés zenei becsü dallamainkat egy rég ohajtott üdvös reformon vinné át. Mert meg kell vallanunk, hogy a mi énekeinknek pár évtized előtt módosított szövegezésében is még igen sok a kivánni való, a zenei rész pedig kevés kivétellel az idő által túl van haladva, elavultak azok, a mai finomabb érzülettel s emelkedettebb kedélyléttel nem egyeznek, szóval: miveltebb korunk egyházi szükségeit ki nem elégítik. Lythurgiánk e része korszerű reformra vár. Fretwell ur szives volt nekem az amerikai unitárius társulat által 1870-ben Bostonban kiadott egy templom és család számára készült „Hymnus- és dallamkönyvet“ („Hymn And Tune Book for The Church and the Home, And Services for Congregational Worship“.) adni emlékül, melynek magyar unitárius egyházunk érdekében értékesítése ügyében annak idejében indítványt tenni kötelességemnek ismerendem. E hymnus-könyv tartalma — azt hiszem — érdekelni fogja a szives olvasót.

I. Szombati és vasárnapi hymnusok	1—40 lap.
II. Isten tulajdonait és gondviselését illetők	50—86 „
III. Áhítatoskodások és kegyelemkérések	87—235 „
IV. A betű és a lélek	136—143 „
V. Krisztus élete és munkái	144—186 „
VI. „ egyháza és országa	184—199 „
VII. Keresztény szokások és rendtartások	200—235 „
VIII. A keresztény élet	236—288 „
IX. Vegyesek	289—329 „

Ehez van kötve a Congregationalisták isteni tiszteleti Szer-tartásainak könyve (Lythurgia), melynek tartalma ez:

I. A Szentírásból reggeli és estvéli felolvasások, jelesen a.) az ó, b.) az új szövetségi könyvekből, c.) a szent írók leveleiből 1—VII. lap.	
II. Reggeli és estéli isteni tisztelet	9—60 „
III. A keresztény egyházba felvétel	61 „
IV. Urvacsora	64 „
V. Házasság	74 „
VI. Temetés	76 „
VII. Ima és alamizsnagyűjtés	84 „
VIII. Zsoltárok	96 „
IX. Isten törvényei	210 „

Oly becses könyv ez s ránk magyar unitáriusokra nézve oly tanuságos és épületes, hogy alig várom az alkalmat s érkezésemet

arra, hogy elébb dallamait zeneértőkkel átnézetve, fennérintett szándékomat valósíthassam. Fretwell tisztelt barátom, számára vitt emlékadományaim viszonzásául s 1875-ik évi londoni együttlétünk örömeinek megörökítésére ennél kedvesebb emléket nekem nem adhatott.

Hátra van még angol unitárius családok körében való találkozásunkról szólanom. Azon vendégszeretet, a mi a magyar nemzet oly fényes tulajdona, egy európai népnél sem található fel, talán nem az angolnál is. Ő komoly, kevés beszédű, elfoglalt, de azért nemesen érez, barátságos és lekötelező modora. Mi mindenütt nyájas szeretetre s igaz barátságra találtunk, s ha mikor őket Isten ismét hozzánk hozza, mint eddig, épen oly szívesen fogadjuk s nálunk létüket ünneppé teszszük ezután is. Ők ezt tőlünk megérdemlik.

Az angolok a gyüléseket rendesen imával kezdik, mit reggeli vagy ebéd előz meg. Így a május 20-ki jubileumi estélyen mintegy 1100 vendég volt, kik személyenként egy és fél shillingért izletes ozsonát ehetek; volt: thea, kávé, hideg sült, hal, tészta. A május 21-ki vasárnapi iskolai gyüléskor ismét hasonló, de többnyire meleg reggeli volt. Mi jegyet tiszteletből kaptunk. Voltunk reggelin a kedves nyájasságu Hunter, dr. James Martineau uraknál, Fretwell barátunknál, kik mind igen szívesen láttak, utóbbinál pohárköszöntés is volt, tehát magyar embereknek való ital is. Szállásra Tayler S. S. urhoz voltunk meghiva, de mi már azelőtt szállást vettünk volt fel, s így szerencsénk dr. Manchoth-nak jutott részébe, ki jelentésében magasztalólag szól a kedves jó öreg s szép leánya szivességeiről. A mi magyar nemzeti szokásainkhoz hasonló volt azon fényes ozsona, mit utoljára Bicknell S. Henrik nagy kereskedő és társulati egyik alelnök ur, ki a kristálypalota-társulatnak is alelnöke, Clapham Common-városrészben Cavendishouse nevű nyaralójában a jubileumra jött idegen vendégek tiszteletére adott. E nyaraló London egyik gyönyörű külvárosában van, hová árnyas tölgyek hosszu sorai közt, felséges parkok és regényes nyári lakok, tengerszinzöld színű rétségek és tiszta vízü tavak mellett juthatni el. Vaszácsozat és itt-ott folyondárral benőtt magas kerítés védik a csöndes és kies lakot, melynek belső berendezése meglep, s egyszerűsége által imponansz butorozása, izléssel festett falai s azokon függő jeles festők diszképei a ház ura iránt önkéntelenül tiszteletet gerjesztenek. Nyájasan fogadtatánk s felsőnket letéve, virágokkal és délsarki disznővényekkel gazdagon megrakott

termeken és tornáczokon ki a parkba menénk. E nyaralót évek hosszú sora óta unitárius tulajdonosok birják. Legelőbb Cavendish nevű vegyészé volt, a ki kikötötte, hogy a vevő ismét csak unitáriusnak adhassa el, fáiát gondosan őrizze s ültetéseit tartsa fenn. Azóta e feltételekkel száll a birtok kézzől kézre. Gyönyörű rétségek, tavak, virágágyak, diszfacsoportok tarkítják a kertet; terjedelmes veteményes és gyümölcsös teszi változatossá gazdag virányát s egy részében pár szép svájczti tehén legelész bokáig érő angol perjefüben, melyek az ott elmenő házi asszony szolítására dűnyögve sietnek a kerítéshez, s a nekik hozott czukorkákat karcjára simulva veszik át. A kert koronája egy pár 200 éves czedrusfa, a mely törzsének roppant vastagságával, dús lombkoronájával és a lombozat smaragdzöld színével komolyságra és bámuló elmélkedésre hangol.

Fél órát tehetett kerti sétánk s beszélgetésünk, midőn fejez keztyüs és strimfis szolgák jöttek ki a parkba, jelentve, hogy az étel az asztalon vár. Ezüst kar gyertyatartók, csilláros kárpit tündérrivő tették a virággirlándokkal és bokrétákkal feldiszipített nagy ebédlő termet, hol mintegy 35—40-en telepedtünk asztalhoz. Ott voltak a meeting celebritásai, a vezérszónokok, a központi választmány elnöke, az „Inquirer“ és Daily News“ egyik szerkesztője Marshall és P. W. Claydon urak, az é. ámerikai és németországi képviselők sat. A széles nagy asztal gondosan fel volt rakva czukor-, gyümölcs- bor-nemüvel, s már ekkor egészen ért eperrel és szőlővel. Az étel barna levessel kezdődött, követték rántott sült, hal, tengeri rákból készült aspikos assietlik, különféle sülték, tészták, sajtok s egy pár egészen angol nemzeti sütemény, ciprusi, madeirai, champagne-i bor, sör, almából készült angol bor is volt, de a mi nekünk nem ízlett. A házi asszony figyelmeztett a tiszta angol ételekre és igen szivesen kínálkodott. A társulat vidám hangulatban volt, jókedv és magas öröm szárnyára kelt az érzés, s beszédes társalgás, elménczés és olykor hangos nevetés töltötte be a termeket. Így folyt az ebéd le az éjjéli órák sötéteig. Utoljára a házi gazda a magyar képviselők kedvéért poharat köszöntött vendégeire, utalva a magyarok ezen szokására, melyet ő ezentulra házánál meghonosít. Volt hatalmas pohár-köszöntés, a szolgák elbámultak, a gyöngébb idegzetűek remegtek, még a falak is bámulni látszóttak a szokatlan pohárzörejen és vidámságon. Azután a vendégek nevében viszonzta a köszöntést egyikünk, megköszön-

vén a szives fogadást, a házi asszony fáradságát s a házi ur barátságos szeretetét; miután a társaság a társalgó terembe ment át s ott egy ideig fekete kávéval, theával és zongorajátékkal mulatta magát. Itt láttuk egy nagy emlékkönyvben Kossuthnak s a magyar emigratio Londonban megfordult jelesb tagjainak kezeirását s egyiknek másiknak reménytelen, vagy bátorító, vidám vagy borongó kedélyü emléksoraít. . . . Egy fél óra telhetett még itt el, s bucsu-köszönet és vagy 5—6 nyelvü jó éj-kivánás mellett kedves házi gazdánkat és gazdasszonyunkat elhagyók, azon férfit, kiről Londonban azt mondják, s vagyonságából ítelve mi is bizonyíthatjuk, hogy ő az angol nagy kereskedők egyik fejedelme, kit Isten hosszason éltessen!

Ez ebéd alkalmával volt szerencsém dr. Manchot urral és a Daily-News szerkesztőjével a német, angol és magyar egyházi és politikai viszonyokról beszélgetni, mint szintén a nagy tekintetű, és tudományu dr. Martineau Jaksb urnál tett látogatásunk alkalmával is a magyarországi és kivált erdélyrészi unitáriusok iskolai és egyházügyi viszonyairól nézeteimet bővebben kifejtettem, s hogy miként látom én az egyházi kérdések mai állását s jövő kifejlődését, terjedelmesen eléadtam, hangsúlyozólag, a pesti unitárius egyház megalapítása szükségességét, mit a velünk volt Fretwell ur is hasonló nézete nyilvánításával gyámolított. Ezen beszélgetésünkről, valamint általában Londonban az unitárius körökkel érintkezésünkről fogalmat ad azon hivatalos viszon-adresse, mit nekem visszaindulásunk után pár nappal a brit és külföldi unitárius társulat, titkári hivatala által küldött meg, s melyet én hű fordításban ide igtatok.

Tekintetes Jakab Elek urnak,
a magyarországi unitárius egyház tanácsosa és a magyar tudományos Akadémia tagjának, az erdélyrészi Országos Levéltár igazgatójának.

Igen tisztelt ur, és barátunk!

Szivesen felhasználjuk az alkalmat, mit egy oly tisztelt hit-rokonunknak, a minő ön, nálunk tett látogatása nyujt, arra, hogy önnek, tisztelt ügytársa dr. Gyergyai Árpád urnak, s önök által Magyarország nemcsak azon unitárius egyházi községeknek, melyekkel mi oly régi idő óta barátságos viszonyban állunk, hanem önök mindazon honfítársainak, kik az önök nemzetének vallásos szelleme kifejlődését szívöken viselik, őszinte jóakaratumkat kifejezzük.

Igen sajnáljuk, hogy önök rövid Londonban mulatása és a nyelvi nehézségek, nekünk ezen, a jubilaem ügyeivel tulságosan elfoglaló héten, önök egyházi ügyeinek behatóbb megbeszélését nem engedték meg; mindazáltal legyen ön meggyőződve, hogy mindaz, a mi önök hazájának szellemi előhaladását illeti, mint szintén önnek az iránt szóval és írásban tett felette érdekes közlései is, minket élénken érdekelnek. Azon könyvek, melyeket ön nekünk átadott:

Az utolsó Apafi — öntől,

Az én Hitvallásom — Hatalától,

Unitárius Kis-tükör — tiszt. Ferencz József urtól, valamint báró Orbán Balázs művei, melyeket ön két év előtt barátunk Fretwell urnak átadott s ő most nekünk engedett át, magyar könyvtárunkat igen fogják gazdagítani, s azon tagjaink számára, kik ön hazája történelmét tanulmányozzák, fontos segédeszközül fognak szolgálni.

A mit ön önök nagyhirű honfitársáról, dr. Hatala Péterről, velünk közlött, szives részvétre talált nálunk. Mi az ő, az unitáriusok és a magyar protestáns egyesület tagjai törekvésének a legjobb eredményt kívánjuk, hogy önök népe között az emberiség szeretetével teljes, dogmatikai tévedéstől ment tiszta kereszténység elterjedjen.

Sziből szerencsételtjük önök azon törekvését is, mely szerint Buda-Pesten unitárius egyházközséget kívánnak alapítani, s átküldünk ezennel önhöz válogatott könyvekből egy gyűjteményt, mely ezen egyháznak hasznos fog lehetni. Azt hisszük, hogy ezen könyvekből némelyeket magyar fordításban önök hirlapjai által is közhasznulag lehetne nyilvánvalóvá tenni.

Szives üdvözléssel és szerencsekívánattal vagyunk önnek, ön barátjának, dr. Gyergyai Árpád urnak és mindazoknak, a kiknek ön meghatalmazottja volt.

A britt és külföldi unitárius társulat választmánya nevében

Robert Spears,
titkár.

Érdekelni fogja az olvasót — úgy hiszem — ha az unitárius társulatnak a nagy gyűlésen jelen volt kiválóbb tagjairól is néhány szóval megemlékezem. Legtöbb gondja s teendője volt Spears titkár urnak, ki egy fáradhatlan, közügyszerető, egészen annak élő előzékeny férfit, ki a gyűlésekben, választmányban, titkári hiva-

talban, sőt a nyilvános helyeken is mindenütt ott van, a hol a közérdeknek vagy tanácsot kérőknek szükséges; szakmájában egészen otthon van, előadása rövid és átgondolt, egy gyűlésben tizszer is beszél, mert így kell, és huszfelé is felvilágosítást ad, midőn kívánják. A központi választmány elnöke Hopgood ur, ki korábban ügyvéd volt, de most nem folytatja, egy természetes, kifejezésteljes arczu férfi, áthatva a társulat nagy feladataitól; sebesen fogja fel a dolgot, szabatosan mondja ki a végzést, az ellenvetésekre döntőleg válaszol, a tanácskozásokat gyorsan vezeti végcéljok felé. Lélek- és buzgalomteljes férfi, kinek fáradozása nagy sikerét a jubilaum-alap gyűjtésében feljebb érintettem. Kitünő alakjai voltak a gyűlésnek: Sharpe Samuel, korábban bankár, de nem folytatja, gazdag ember, jeles tudós, Aspland ur, Drummond tanár, Crosskey, Wicksteed Filep H. a portland-utczai templom, vagyis Tagart-kápolna jeles prédikátora, a hol korábban Tagart s 1859—1874-ig Martineau Jakab ur is papskodott. Wicksteed megnyerő külsője férfi, érczes, hathatós beszédü ifju szónok, a kit szép ész, nemes modor, szónoki erő, vallásos buzgóság és népszerűség emelnek elődei helyére és jogkörébe. Az ifju nemzedék közül ezen ur és Fretwell barátunk látszanak igen népszerűeknek. Fretwell ur is mindenütt ott van, a hol szükség van, s a hol valami jó történik; a gyűlésekben jegyez, szónokol, azokon kívül fordít és leveleket ír tiz felé is európai és amerikai lapokba, szállást keres a megérkezőknek s elkiséri a távozókat, megvendégli, a ki őt felkeresi s emléket ad, a kitől elbucsuzik. Kibeszélhetetlen tevékenységü ember. Ugy tetszik nekem, hogy Fretwell és Wicksteed mint a jövő férfiai vannak hivatva arra, hogy az angol-amerikai unitárius Társulatok ügyeire döntő befolyást gyakoroljanak. Ma a helyzet ura Martineau Jakab ur, a nagy theologus és bölcsész. Ez egy roppant ismeretü férfi. Magas, barna, szikár alak, éles vonásokkal, csendes beszéde első pillanatra mutatja a mély gondolkozót. Eleinte pap volt a Tagart-kápolnában, most igazgató a londoni theologiai collegiumban; nagy rhetor, hatásos szónok, az unitáriusok köztiszteletét minden mások felett birja; mikor beszél, egy nesz nem hallható, szavai lelkéből szívéen jönnek át s érti a módját, hogy azok a hallgató szive gyökereig hassanak. A sectarianismusnak nem barátja, dogmáknak nem hódol, az „unitárius“ elnevezés fölébe a „keresztény“ elnevezést ajánlja, mi a világ szabadelvü hívőit mind egyesitné; prófétai lélek, apostoli érzülettel,

szavai meggyőződést és igazságot hirdetnek, élete szavait, tettei életét peccsételik meg; őt egész Anglia ismeri és becsüli. Nektünk kétszeresen megérdemli tiszteletünket, mert ő minket szeret s háromszázados szenvedéseink erkölcsi értékét nálánál jobban senki se méltányolja. . . .

És most hadd egészítse ki emlékeimet néhány megjegyzés, mit bátor vagyok közfigyelembe ajánlani.

Tényül bizonyult be előttem, hogy Londonba küldendő ifjainkat angol hitrokonink csak és kizárólag theológiára fogadják szívesen; egyéb minden ágában a tudományoknak készen kell lennie már ide jövelekor, vagy a szükségésekben máshol kell kiképeznie magát.

A képviselő-küldést szükségesnek és gyakorlati hasznunak látom, a mikor csak lehetséges, mert a nálunk és ott levő egyházi és iskolai különböző viszonyokat, szükségeket és javítások módját csak így ismerjük és ismerhetjük meg; de képviselőül a lehetőségig a modern theologia színvonalán álló, írói és angolul jól beszélő férfit ohajtok küldetni, mert az angol unitárius papság theologiai műveltsége a miénk felett roppant magasán áll, egyéb tudományoknak csak relativ értéke van. Nyelvére pedig — az mindenből kiténik — az angol büszke! Dr. Brigg É. Amerikából, Kuenen Hollandból, Manhot Németországból a legelső theologusok, s ha beszédeiket a mondottakkal összehasonlítjuk, világos lesz előttünk az angol papság theologiai szintoly nagy jártassága. Ily tudományos gyülekezet vitáiban csak szaktudós képviselő vehet igazi haszonnal részt.

Azt is szükségesnek látom, hogy a Képviselő Tanács az ily meetingek programját jó előre kérje megküldetni magának, azt képviselőjének adja át, hogy így azt eleve ismerve, ha akar, a vitákba helyesen informálva vegyülhessen.

Az iránt is meggyőződtem, hogy a latin meghívó levél angol hitrokonink előtt nem oly kedves, mintha azt angolul készítve adná át a magyar képviselő. S minthogy a latin szövegezés már ma mindkét helyen nehézséggel is jár, az életre sem bir hatással: én jövőben angol *credentionalis* adását indítványozom, végére mindig egy-két sor üdvözlő szót is csatolván. Ez az angolok büszkeségének hizelegne, a lapok mindjárt közölhetnék és így a képviselők ott-létének positivebb nyomai maradnának. Más népek

képviselői most is mind angolul irt adresseket hoztak magukkal. S ezen megbízó leveleknél a formára nagy gond fordítását ajánlani kénytelen vagyok. Annyi mivel nemzetbeli nézi meg ezeket, oly sokan mondanak a képviselőkről és küldőikről néha épen ez után ítéletet, s oly jó benyomást tesz a diszes külső, hogy az ellenkezően készült adressek nyomó súlyát a képviselő alig képes elhordozni.

A kölcsönös levelezés s állapotunknak, kivált pedig a tudományos és egyházéleti gyarapodást mutató mozgalmaknak hivatalos és rendszeres tudatását a mi érdekünkben rendkívül kívánatosnak, szükségesnek és hasznosnak látom, valamint az angol nyelvnek iskolánkban szorgalmas és lehető nagy mérvű tanítását is.

Bocsásson meg a szives olvasó, ha e sorok nem szerzettek annyi örömet számára, mint a mennyi lelkiismeretességgel én a mondottakat egyenesen érette és a közügy érdekében látás és tanulmányaim következtében e lapokra jegyeztem.

Jakab Elek.